

KAPITOLA 1

SOCIÁLNÍ PROBLÉMY MODERNÍ SPOLEČNOSTI

Jiří Winkler

Co je sociální problém?

Slovo sociální nemá ve společenských vědách jednotný význam. Obvykle je používáno ve dvojitým významu. Za první sociální jako synonymum slova společenský, kdy popisuje jev, který se projevuje ve společnosti, zahrnuje velké skupiny lidí apod. Za druhé sociální jako jev svého druhu, který zahrnuje určitou podmnožinu společenských jevů. V tomto smyslu mluvíme o sociálních jevech, problémech a také sociální politice.

Sociální problém můžeme definovat jako společenský stav nebo společenskou situaci, který vyrůstá z rozporů mezi životní situací jedince ve společnosti a společenskými podmínkami lidské existence. Mezi „logikou“ individuálního života člověka a „logikou“ společenského života mohou nastat rozpory, které brání rozvoji individuální lidské existence. Co tvoří onu „logiku“ individuálního života? Jsou to například biologické potřeby a možnosti, individuální přání a zájmy, které jedinec chápe jako samozřejmé. Na druhé straně „logika“ společenského života je dána charakterem společenských vztahů mezi lidmi a zejména institucionálními pravidly, které jsou od jedinců různými způsoby vyžadovány a kontrolovány. Významným určujícím faktorem individuálního života lidí jsou v moderní době zejména ekonomické instituce (kapitalismus, trh), věda a vědecké technologie, instituce demokratické politiky, legislativní systém a byrokratická správa veřejného života.

Za sociální problém nemůžeme tedy považovat každé nenaplnění individuálních potřeb, přání nebo zájmů lidí. Každý problém individuálního života není možné chápat jako problém sociální. Za sociální problémy považujeme pouze takové, kdy jedinci nebo skupiny lidí ne svou vlastní vinou nejsou schopni uspokojit své společensky uznané potřeby a zájmy. Co znamená „ne svou vlastní vinou“ a „společensky uznané potřeby a zájmy jedince“ je předmětem společenské i odborné interpretace a politické diskuse. **Definice sociálního problému je tedy historicky a společensky relativní a proměnlivá. Co je sociální problém, je do určité míry výsledkem sociální konstrukce lidí.**

V moderní společnosti můžeme taxativně vymezit, i když nutně neúplně, následující soubor sociálních problémů:

Chudoba, nezaměstnanost, sociální nerovnost vyvolávající sociální konflikty, narušení rodinných vztahů, odcizení člověka byrokratické správě, kriminalita a drogy, diskriminace národnostních a demografických (staří lidé, děti) menšin, diskriminace žen a nerovnost pohlaví, manipulace lidí prostřednictvím masmédií.

Důsledky sociálních problémů nejsou pouze individuální. Skutečnost, že nejsou naplněny nějaké obecně uznávané potřeby nebo zájmy lidí, nemá dopad pouze na individuální život. Jedinci a skupiny lidí tvoří aktivní sílu, která je relativně nezávislá na společenských institucích. Nenaplnění jejich potřeb a zájmů vyvolává reakce a adaptace, které v důsledku mohou narušit fungování lidských společenství a v jejich rámci také jednotlivých společenských institucí.

Formulace sociálního problému jako věci veřejného zájmu

Vzniká otázka, jak dochází ke „společenskému uznání potřeb a zájmů jednotlivce“ a k přesvědčení, že „nenaplnění těchto potřeb není vinou jedince“. Tato otázka je prvotní pro vznik a vývoj programů sociální politiky či sociálních služeb. Ustavení sociálního problému jako věci hodné veřejného zájmu se děje v následujících sekvencích vyjádřených pojmy:

společenský jev (issue)	sociální problém	sociální program (služba)
Spáči na ulici	Bezdomovectví	Více bytů
Lidé bez prac.příjmu	Nezaměstnanost	Více pracovních míst

Ne každý společenský jev nebo výstup společenského života musí být nutně problémem. Spaní na ulici může být projevem tuláctví a tulák ještě není nutně bezdomovec. Analýzy sociálních problémů musí rozlišovat mezi **evidencí** a **interpretací** problému. Rané sociální analýzy (XIX. a počátek XX. století) byly prováděny převážně pozitivistickou metodologií a nebraly v úvahu rozdíl mezi empirickými fakty a jejich interpretacemi. Od 30. let XX. století se postupně rozšířila při sociálních analýzách metodologie tzv. sociálního konstruktivismu, který tvrdí, že fakta nikdy nejsou věci, které vypovídají sami o sobě a vyžadují svou interpretaci. Tuto interpretaci provádí konkrétní lidé, sociální skupiny. Utváření sociálních problémů jako věci veřejného zájmu se tedy vždy uskutečňuje v následující posloupnosti:

Evidence problému	Interpretace problému	Formování programu
-------------------	-----------------------	--------------------

K evidenci a interpretaci sociálních problémů však nedochází postupně, ale vždy souběžně. Analytici, posuzovatelé sociálních jevů a událostí mají aktuálně vždy ve „své hlavě“ již předem vytvořené určité interpretační schéma v podobě předchozí sociální zkušenosti, teorie nebo politické ideologie. Sociální problémy jsou definovány, strukturovány a umístovány vždy v rámci určitého sociálního kontextu. V tomto kontextu jsou interpretovány tím, že jsou určitým způsobem pojmenovány. **Kdo a jak pojmenovává sociální problémy** jsou základní otázky, jejichž odpovědi pomáhají vysvětlit proces formulace sociálních problémů jako věci veřejného zájmu. Skutečnost, že máme k dispozici stejná data, ještě neznamená, že je vnímáme stejně a přisuzujeme jim stejný smysl. Vnímání reality ovlivňují hodnoty, víry, ideologie, zájmy a předsudky, které jsou výsledkem předchozí kulturní činnosti lidí. Výběrem teoretického nebo ideologického rámce určujeme problém, který chceme interpretovat. Jinak řečeno: **formulace a interpretace sociálního problému je součástí tohoto problému samotného.**

Sociální konstruktivisté tvrdí, že sociální problémy jsou interpretovány jako veřejné problémy prostřednictvím řeči a jazyka. Význam, který prisuzujeme například nezaměstnanosti, dětské práci, kriminalitě je určován naší výchovou, hodnotami, které sdílíme, názory ostatních lidí, kteří na nás mají vliv při vzájemné komunikaci. Například Herbert Blumer, jeden z představitelů sociálního konstruktivismu tvrdí, že formulace sociálních problémů je „produktem kolektivního chování lidí“ a prochází následujícími etapami:

1. rozvoj objektivních projevů sociálního problému
2. společenské uznání (legitimizace) sociálního problému
3. mobilizace společenství lidí (státu, veřejnosti) k aktivitě
4. formování oficiálního plánu pro řešení problému
5. implementace oficiálního plánu

Subjekty formování sociálních problémů jako věci veřejného zájmu

Při interpretaci sociálních problémů jako hodných veřejného zájmu (tj. při jejich společenském uznání) se prosazují někteří aktéři politického a společenského života více a někteří méně. Zvláštní význam při interpretaci sociálních problémů má veřejné mínění, masmédiá, politikové (vláda) a skupiny profesionálů.

Role masmédií

Význam masmédií při konstrukci sociálně politické agendy spočívá zejména v tom, že sociální problémy pojmenovávají pro své masové publikum. Mohou tak zvyšovat citlivost a zaměřovat pozornost lidí na určitý okruh problémů.

Podle jedné teorie z povahy mediálních sdělení vyplývá, že se zaměřují především na popis různých sociálních deviací, násilí, neobvyklých a nových jevů. Účinky médií se projevují v tom, že nejen zvyšují pozornost ke sdělovaným sociálním problémům, ale také vyvolávají zkrslující představu o jejich rozsahu, obavy a pocity úzkosti či projevy paniky u masového publika. Prostředky masové komunikace podle této teorie provádějí svého druhu manipulaci s emocemi a postoji veřejnosti. V tomto procesu lze rozlišit následující fáze:

1. popis sociální události nebo situace
2. média předkládají masovému publiku příběh (interpretují událost)
3. ilustrují příběh jako velký a rozsáhlý sociální problém
4. rozšiřují ve veřejnosti určité stereotypy vnímání podobných událostí
5. vznik paniky a pocitů úzkosti mezi veřejností
6. růst veřejné poptávky po politických opatřeních pro řešení problému

Druhá teorie působení médií při formování sociálních problémů zdůrazňuje spíše poznávací a informační účinky mediálních sdělení. Například Chris Edelman vidí funkce masových médií zejména v tom, že činí sociální problémy lépe viditelné ve veřejném životě. Hromadně sdělovací prostředky spolupůsobí se skupinami profesionálů. Plní popularizační funkci odborných poznatků. Ilustrací takového působení médií může být formování sociálního problému týrání a zneužívání dětí. Barbara Nelsonová ukázala, že případy zneužívání a týrání dětí v rodinách byly známy anglickým lékařům a psychologům řadu desetiletí. Teprve potom, co se staly předmětem pozornosti médií, začaly se ve Velké Británii vytvářet programy proti jejich rozšiřování. V tomto procesu autorka rozlišila následující fáze:

1. profesionální výzkum a poznatky o zneužívání a týrání dětí ve Velké Británii.
2. masové rozšíření knižních publikací o nejzávažnějších případech
3. růst zájmu veřejnosti o tento problém
4. média udržují dlouhodobě veřejný zájem o týrání a zneužívání dětí v rodinách
5. formování sociálního problému
6. utvoření sociálních programů na pomoc týraným a zneužívaným dětem

Role veřejného mínění

Význam veřejného mínění na formování sociálního problému a utvoření jeho politické agendy je proměnlivý. Záleží na síle veřejného mínění, na míře občanské angažovanosti členů veřejnosti. Rozdílnou míru občanské či veřejné angažovanosti obyvatel popisují pojmy **veřejnost a politická masa**.

V čem je základní rozdíl společenských útvarů veřejnost a politická masa, jak jsou prezentovány ve výzkumech veřejného mínění? Původní formulace koncepce společenské masy pravděpodobně náleží H. Blumerovi (1939). **Masu chápe jako specifické společenství lidí, které se vyznačuje velkým počtem členů, různorodými zájmy, postoji a hodnotovými orientacemi, dále prostorovou a časovou rozptýleností, vzájemnou anonymitou a absencí vyhraněné, stabilní sociální organizace mezi členy. Komunikace mezi členy je obvykle jednostranná. Převažující typ komunikace má formu společenských sdělení, která jsou obsahem masových komunikací a jsou vytvářeny odborníky v masmédiích.**

Bez ohledu na různá hodnocení procesu modernizace většiny autorů, kteří se tímto vývojem zabývají, je zřejmé, že západní svět prochází od konce 19. století velkou společensko kulturní změnou. Prožívá nárůst různosti a individuality. Redukuje se stupeň, v němž může společnost regulovat a řídit své členy neformálními prostředky. Ve společnosti došlo k nárůstu dílčích, neosobních a instrumentálních vztahů mezi lidmi. Zvýšila se míra konfliktů v běžném životě a vzrostla psychická izolace člověka jako jedince. **Jinak řečeno zmasovění přináší růst sociální distance mezi jednotlivci, roztržku mezi soukromými zájmy jedinců a jejich schopností posuzovat a formulovat názory významné pro celek.**

Tyto obecné trendy vedly ke vzniku masové společnosti. Je to typ společnosti, který se vyznačuje následujícími rysy: O jedincích se předpokládá, že jsou spíše ve stavu psychické izolace od druhých. V interakcích mezi lidmi převažuje spíše neosobnost a instrumentálně účelové vztahy. V této společnosti není vyžadováno navazování neformálních sociálních svazků a závazků. Veřejnost jako integrační mechanismus společenského života byla redukována.

Redukce role veřejnosti ve společenském životě jako celku však neznamená likvidaci skupin, které formulují odpovědi na otázky celospolečenského zájmu. Politický vývoj a rozvoj moderních demokracií předpokládá relativně samostatnou existenci aktivních sociálních skupin, které jsou na existenci masmédií nezávislé. Souhrn takových aktivně vystupujících sociálních skupin vyjadřujících se k otázkám celospolečenského nebo národního významu můžeme označit jako veřejnost. J. Dewey (1927) **veřejnost definoval jako politicky seskupené jedince, kteří vytvořili sociální útvar cestou poznání společných problémů, pro která mají být nalezena všeobecně přijatelná řešení.** V celospolečenském kontextu takové skupiny tvoří zájmové skupiny odborníků, intelektuálů apod., kteří provádějí relativně kompetentní kontrolu vlády. Funkce veřejnosti na celospolečenské úrovni se specializuje a veřejnost se profesionalizuje.

Uvedený sociální útvar se však vytváří také na různých regionálních a lokálních úrovních společenského života, kdy se projednávají a vyjasňují důležité otázky lokální povahy. Může se ale rozvíjet jen za dodržení určitých sociálně organizačních a komunikačních podmínek.

Veřejné mínění a mínění politické masy

Čím se od sebe odlišují relativně kompetentní postoje veřejnosti a manipulovatelné, “vnějškově dosazené”, stereotypní postoje společenské masy? Nejsou způsobeny odlišnou psychickou kvalitou jednotlivých členů těchto společenství. Odlišují se způsobem svého utváření, různým charakterem interakce a komunikace, která probíhá v obou typech lidského společenství. Interakce a komunikace, na jejichž základě se ustavuje soudržnost mezi jedinci, má ve společenské masě velmi neorganizovaný, jednostranný průběh, má podobu spíše masových sdělení šířených masmédií. Veřejnost v pravém smyslu slova může vzniknout jen v podmínkách všestranné, nelimitované komunikace mezi členy takového společenství. Dosažení komunikační vzájemnosti je historicky limitováno v čase a prostoru. Doposud ji bylo možné dosáhnout především v primárních a kontaktních skupinách, kde má jedinec s ostatními lidmi bezprostřední vztah tváří v tvář.

Sociolog Alfréd Schutz přišel s názorem, že z hlediska jedince je možné jeho sociální prostředí rozlišit podle **sociální distance**, kterou má jedinec k ostatním lidem. Je to vzdálenost mezi lidmi, která se zvětšuje v souvislosti s tím, jak se smršťuje rozsah a intenzita sociálního styku. Ti, kteří jsou na pomyslné ose sociální distance znázornění nejbližší, jsou nazváni *společníci*. Jsou to lidé, s nimiž skutečně přicházím do styku tváří v tvář. Mí společníci tvoří jen malou část mých *současníků*. To jsou lidé, kteří žijí se mnou v jednom čase a s nimiž mám tedy možnost setkat se ve svém životě. Moje individuální zkušenost, postoje, mínění o těchto současnících je samozřejmě rozmanitá. Probíhá celou škálou od intimního osobního poznání až ke znalosti omezené na mou schopnost zařazovat tyto lidi a jejich chování k určitým typům. Mohu je chápat jako prvky určité kategorie (voják, byrokrat, černoš, hlupák, bohatý člověk apod.). Čím větší sociální vzdálenost mezi lidmi, tím všeobecnější, typizovanější, hrubší a zkreslenější je můj vnitřní postoj k nim.

Sociální vzdálenost má dvě základní dimenze: fyzickou a duševní. Tyto stránky se přesně nepřekrývají. Existují situace, kdy máme fyzicky blízko k velkému počtu lidí a přitom velkou mentální spřízněnost s nimi necítíme. Příkladem může být život na přelidněném sídlišti. Přesto se však obě stránky většinou pozitivně podmiňují. Duševní či morální blízkost spočívá v naší ochotě *prožívat pocit sounáležitosti s druhým*. To znamená vnímat je jako osoby, které jsou stejné nebo velmi podobné jako my. Které mají své legitimní cíle, zájmy, kterým rozumíme. Pocit sounáležitosti zahrnuje také *schopnost vcítit se do druhého*. Schopnost postavit se do situace druhého člověka, vidět věci pod jeho zorným úhlem, pochopit smysl jeho počínání.

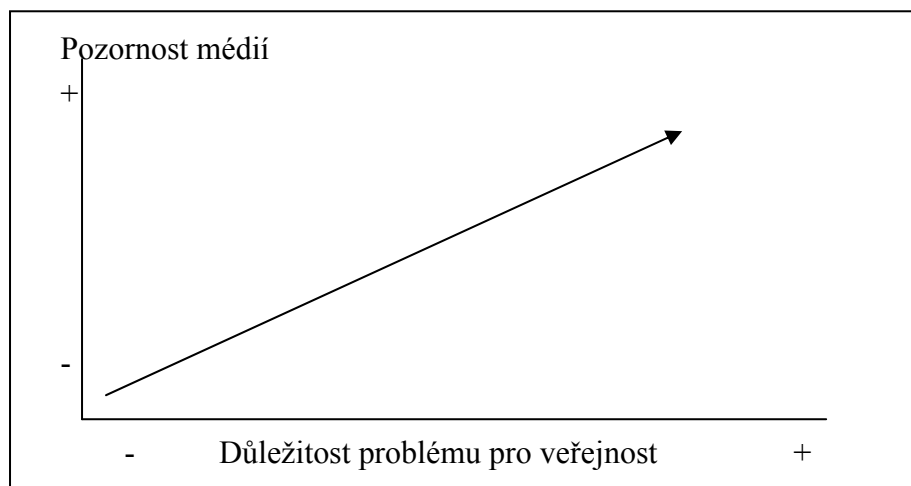
Prostředí, ve kterém žijí mí společníci, lidé s nimiž sdílím pocity sounáležitosti a do kterých se dokážu vcítit, je podle Schutze přirozeným sociálním prostředím člověka. Je to svět přirozeného postoje, kde se cítím nejvíc “doma”, kde jsem kompetentní ve svých názorech a míněních.

Současně je to prostředí, které zprostředkovává formování názorů a postojů k ostatním, cizím lidem v mém širokém okolí, k mým současníkům, předchůdcům i pokračovatelům. Podle měřítek svého přirozeného sociálního prostředí posuzuji i otázky a problémy celospolečenského a celonárodního významu. Pokud netvoří součást mého přirozeného, každodenního světa, mám tendenci zkreslit, zjednodušit jejich význam, posuzovat je stereotypním způsobem. Dávat jim významy, které jsem si osvojil ve svém přirozeném sociálním prostředí.

Svět přirozeného postoje jedince je v pravém slova smyslu prostředím, v němž jsou mé soukromé myšlenky současně veřejné. V němž existuje minimální distance mezi mnou a druhými lidmi, mezi individuálním a společným. Tento svět se ve dvacátém století značně zmenšil, ale jeho význam pro utváření názorů a jednání jedince zůstal stejně významný jako dřív. Většina lidí nenachází ve svém běžném životě, ve světě přirozeného postoje, odpovědi na otázky celonárodního významu. Některé z nich si občané ani nejsou schopni uvědomit, jiné hodnotí podle nepodstatných kritérií. Nejčastěji se však běžní lidé skryjí za hradbu mlčení. Skutečně veřejné mínění v celospolečenském kontextu se stává doménou odborníků, lidí, jejichž přirozený svět se specializoval.

Interakce hromadně sdělovacích prostředků a veřejného mínění

Odlisný význam, jaký jednotliví autoři přisuzují veřejnému mínění se projevuje také v pojetí interakce mezi masmédií a jejím publikem. McCombs se například domnívá, že vliv veřejného mínění při formování sociálních problémů a jejich politické agendy (programů pro řešení) je stejně významný jako vliv hromadně sdělovacích prostředků. Podle jeho názoru veřejné mínění v řadě případů významně ovlivňuje i obsah mediálních sdělení. Podle jeho teorie je pozornost médií k sociálním problémům zprostředkována stavem veřejného mínění. Vytváří jednoduchý vysvětlující model, podle něhož mezi úrovní pozornosti, kterou média věnují nějakému sociálnímu problému a mírou důležitosti, kterou stejnému problému přisuzuje veřejné mínění existuje vztah přímé úměry.

Jiný britský výzkumník, Kenneth Rogers, chápe naznačený model vzájemného působení médií a veřejného mínění při formování sociálních problémů jako předmětu veřejného zájmu jako velmi zjednodušený. Vytváří podrobnější a propracovanější model formování sociálních problémů ve společnosti. Tvrdí, že je třeba rozlišovat mezi třemi typy nebo stádii formování sociálních problémů:

1. mediální problém
2. problém formovaný veřejností a nátlakovými skupinami
3. problém formovaný vládou a politickými aktéry.

Utváření politické agendy nějakého sociálního problému je podle něj interaktivní proces vysoké míry komplexnosti. Média vyvíjejí tlak a vliv na veřejnost a určují tak interpretaci

sociálních problémů ve veřejnosti. Veřejnost prostřednictvím nátlakových a zájmových skupin vyvíjí tlak na vládu a ostatní politické subjekty při formování politické agendy jednotlivých sociálních problémů. Vláda a ostatní politické subjekty často působí na hromadně sdělovací prostředky, aby rozvíjely propagandistické působení orientované na veřejnost a občany.

Uvedené tři typy formulace sociálních problémů se rozvíjí za souběžného působení dvou objektivních faktorů. Za prvé jsou ovlivněny fakty reálného společenského života. Výskytem jednotlivých případů a situací, které mohou být interpretovány jako sociální problémy. Za druhé jsou tyto formulace ovlivněny konkrétním sociálním prostředím, v nichž dochází k interpretacím sociálních faktů. Svou roli přitom hraje osobní zkušenost a interpersonální komunikace mezi interprety sociálních jevů a událostí. Působí jak v prostředí masmédií, tak v rámci nátlakových skupin veřejnosti i v politických stranách a vládních úřadech.

Cyklus veřejného zájmu o sociální problémy

Při analýze formování sociálních problémů ve veřejném životě si někteří výzkumníci všimli skutečnosti, že v průběhu času se míra zájmu a pozornosti, kterou veřejnost věnuje určitým sociálním problémům proměňuje. Antony Downs se domnívá, že formování veřejného zájmu o sociální problémy prochází následujícími fázemi.

Za prvé. Určitá sociální skutečnost, událost není veřejností chápána jako sociální problém.

Za druhé. Dochází k alarmování a větší angažovanosti veřejnosti pro řešení nějakého sociálního problému.

Za třetí. Tvůrci sociálně politických opatření a veřejnost začíná vnímat pokrok při řešení problému.

Za čtvrté. Veřejnost postupně ztrácí zájem o daný sociální problém.

Za páté. Sociální problém veřejné mínění jako by „uložilo k ledu“. Pozornost veřejnosti se přesouvá k jiným sociálním problémům.